

Literatura de călătorie sau avatarurile memoriei

*Drd. Ionelia-Claudia TURCU
Universitatea din Craiova*

Abstract: *This paper has as a main topic travel literature, especially the literature of The Grand Tour. The main purpose of the essay is to give a diachronic survey of travel literature, seen as a polymorphic and ever-changing genre. At the same time I give arguments that strongly support the idea of a connection between travel literature, social identity and memory. The essay equally focuses on the cultural and social significance of The Grand Tour. In order to better understand why the Grand Tour had such a great impact on the English imagination, I discuss at large the main reasons young aristocrats had to start on such a difficult and challenging journey. In order to have a clear picture of these reasons, I discuss the work of a well known author, Richard Rassels, his work being very rich in insights about the way the English understood this cultural phenomenon. In the final part of the paper I underline the subtle influence that exists between historical upheaval, modes of travel, social rituals and the rhetorical conventions that pervade travel writing.*

Keywords: *travel literature, The Grand Tour, identity, memory, social ritual.*

Literatura de călătorie ca gen literar are o lungă istorie, putând fi reperată din perioada Antichității, la autori ca Homer, Strabon sau Pausanias. Încă de la origini literatura de călătorie a fost un amestec eteroclit de genuri, de la ghid de călătorie, la autobiografie, scrisori, povestiri. Cert este că, o dată cu trecerea timpului, acest gen literar a suferit mutații considerabile, fără însă a-și trăda originile și specificul. În definitiv, în prezent ca și în trecut, literatura de călătorie urmărește să povestească un eveniment remarcabil sau un set de experiențe ce merită reținute, recuperate și prezervate pentru posteritate, devenite uneori, o dată cu trecerea timpului, adevărate arhetipuri manifeste în memoria colectivă. În această privință regăsim similitudini cu mitul, care vorbește despre realități fundamentale, creatoare în termenii unei povestiri fondatoare.

Dorința de a călători pare a fi una din nevoile umane fundamentale, precum și recuperarea scriptică a acelor experiențe de călătorie, ce se vor fi dovedit insolite sau cel puțin încărcate cu semnificații profunde și prin urmare demne de împărtășit. Unele dintre cauzele enumerate de către autorii de specialitate ai domeniului referitor la eterna dorință de peregrinare a ființei umane vizează curiozitatea, dorința celui care povestește de a fi un intermediar între o realitate mult prea familiară și o lume nouă, necunoscută.”De la

începuturile ei , relatarea de călătorie, chiar neprecisă implică o comparație cu ținuturile familiare”.(Iosifescu 1971:171). Teritoriul necunoscut ascunde pericole, dar si potențialități creatoare ceea ce îl determină, cel puțin în primă instanță, pe călătorul – narator să recurgă la o primă reconfigurare imagologică prin recursul la concepte binare de tipul identitate-alteritate, familiar-necunoscut și nu în ultimă instanță bine-rău, plăcut-neplăcut. În termeni simbolici necunoscutul este sediul haosului, din care poate emerge o percepere mai profundă și autentică a lumii, numai după parcurgerea obstacolelor inerente, de ordin fizic, dar mai ales de tip psihologic și emoțional, devenite limite și prejudecăți ce riscă să împiedice accesul la o cunoaștere autentică, curajoasă și sinceră a sinelui și a celuilalt. Prin prisma acestei grile de lectură orice călătorie poate fi interpretată ca o sete de absolut, de autenticitate , iar orice călător poate fi considerat un „erou” care străbătând calea înțesată de pericole a realității imediate, are șansa de a deveni receptiv și sensibil la o formă de cunoaștere alternativă, ce va lucra creator restructurând și reasezând într-o ordine superioară percepțiile despre sine și despre lume. „ Călătorii și geografii au dezvăluit fețele unei lumi care interzicea prin diversitatea ei paradoxală iluziile de stabilitate și de uniformitate.”(Iosifescu1971 : 174)

Cronotopul sau relațiile spațio-temporale ale existenței definesc și condiționează în același timp identitatea, iar călătoria în locuri necunoscute presupune un risc major pentru respectiva identitate. Faptul de a te naște într-un anumit loc condiționează radical personalitatea, pune o limită unei identități personale, care potențial s-ar putea extinde la infinit. Locul natal, casa părintescă, matricea sunt tot atâtea limite impuse haosului creator, originar, din care va emerge personalitatea celui care va ști să se identifice cu limitele care vin sub forma memoriei sociale, culturale și biologice. Eul individual este în acest sens un spațiu al memoriei și al acumulării de informații, tot atâtea semne ale unui limbaj, care devine un cod de semnificații și simboluri, sursă a identității individuale dar și limită, îngrădire a libertății creatoare.” A location, in fact, is not a self-appointed and self-designed subject position, but rather a collectively shared and constructed, jointly occupied spatiotemporal territory. A great deal of our location, in other words, escapes self-scrutiny in that it is so familiar, so close, that one does not even see it.” (Braidotti 2011:16)

Pentru spiritele libere, etern nomade, călătoria reprezintă, în acest sens, reîntoarcerea la starea inițială de libertate deplină, detașată de condiționările subtil autarhice, care se manifestă neîncetat în locurile familiare. Îndepărtarea de un loc care condiționează ființa devine, în acest fel, o detașare de memorie și în același timp o posibilă întoarcere la puterile creatoare ale imaginației. Rosi Braidotti este cea care teoretizează conceptul de nomadism al conștiinței, subliniind tocmai efectul eliberator al acestui stil de gândire și de viață: „ nomadic consciousness is an epistemological and political imperative for critical

thought...”(Braidotti 2011:22). Asta deoarece “raporturile de ordin mental în mijlocul cărora trăiește un om nu-l condiționează doar din interior, ele îi sunt, totodată, o lume exterioară continuu prezentă.”(Keyserling 1997:15)

Pentru cel care vrea să experimenteze pe cont propriu viața și nu doar o identitate, rod al memoriei, care îi condiționează în permanență, indeniabil și inconștient percepțiile și structurile mentale, curajul să se detașeze, să se distanțeze, să uite și în definitiv să moară, pentru a renaște într-o formă evoluată, se impune într-o formă acută conștiinței. În “ Jurnalul de călătorie al unui filosof” Hermann Keyserling afirma: “ Am început să devin “personalitate”. Atunci am recunoscut cât de înțelept procedaseră Pitagora și Platon, când au continuat până la o vârstă târzie viața de peregrine; câtă vreme e posibil, trebuie întârziat inevitabilul proces de cristalizare; câtă vreme merge, Proteus trebuie să rămână proteic, căci numai firile proteice au vocație de preoți și metafizicieni.”

Privită din această perspectivă subiectivă, așadar “ dintr-un unghi mai îngust , literatura de călătorie pare a fi doar un teritoriu de pe continentul vast al memorialisticii, cel puțin în măsura în care nu intervin personajele plătuite și fabulația”(Iosifescu 1971:169) Această perspectivă simplifică dar și falsifică în aceeași măsură literatura de călătorie care prin natura sa este un amestec de stiluri și genuri, de factual și ficțional.”Literatura de călătorie nu este ficțională; însă nu este nici factuală. Ea își derulează secvența de experiențe, care pot fi confirmate sau nu de mărturii exterioare privind aceiași oameni și aceleași locuri; procedează cronologic, deși uneori face uz de digresiuni, retrospective sau anticipări.”(Cogeanu 2013: 31). În egală măsură lectorul avizat trebuie să aibă permanent în vedere faptul că percepția asupra scopului și motivației călătoriei, precum și tipul de discurs sau scriitură aferentă s-a schimbat pe parcursul diverselor epoci istorice, neriscând în acest mod interpretări hazardate ale literaturii de călătorie. Călătorii-scriitori din trecut nu seamănă întru totul călătorilor-moderni , iar trăsăturile care îi diferențiază sunt vizibile în chiar modul în care literatura de călătorie a evoluat, de la statutul de scriere cu caracter obiectiv la acela de estetică subiectivă, care nu este interesată să impună o imagine fixă despre lume, chiar și pe baza unor adevăruri considerate eterne, ci urmărește să redea o viziune marcat subiectivă, prin indicii textuali ai unui narator care se manifestă cu pregnanță, recurgând la tehnici similare tehnicii fluxului conștiinței sau dicteului automat avangardist. Exact aceasta este ideea pe care o subliniază Oana Coganu, întrebându-se ce este literatura de călătorie și mai ales cum a evoluat acest gen literar polimorf de-a lungul timpului. Prezentarea diacronică a autoarei subliniază faptul că: “As the purpose of underlying travel shifts from political and economic exploration to travel for its own sake, the substantial changes that occurred in the resulting travel narratives appear.”(Coganu 2014:3)

În ceea ce privește literatura de călătorie în spațiul anglo-saxon, spațiul de referință al prezentului eseu, putem constata că prima scriere considerată ca aparținând literaturii de călătorie este Richard Hakluyt "Principall navigations" scrisă în anul 1589, reprezentând o trecere în revistă a tuturor elementelor necesare pentru organizarea unei expediții eficiente de vânăre a balenelor.

În Evul Mediu deși călătoriile erau făcute în scopuri variate (comerț, navigație, expansiune, diplomație) se poate constata preponderența călătoriilor în scopuri religioase, aspect cultural și social definitoriu, reflectat în creațiile literare ale perioadei, ca de exemplu în celebra scriere a lui Geoffrey Chaucer „The Canterbury tales”. „And though trade and expansion are (arguably) older than pilgrimage as motives for travel and as sources of geographic knowledge, it was pilgrimage that first generated a literary genre, however loosely defined: the peregrinatio,” (Campbell 2019: 34). Discursul narativ având ca subiect pelerinajul la locurile sfinte reprezintă un punct de cotitură în evoluția literaturii de călătorie, demonstrând încă o dată faptul că, încă din faza incipientă, „scrierile de călătorie în sens larg se situează între doi poli extremi ce reunesc, pe de o parte, noțiunile de non-literar/ non-ficțional/non-pragmatic și, pe de altă parte, noțiunile de literar/ ficțional/non-pragmatic.” (Cogeanu 2013 : 33). Este elocvent în acest sens jurnalul de călătorie al călugăriței Egeria la Ierusalim și alte locuri sfinte, considerată a fi avut loc în secolul al IV-lea. “It is an experience both linear and shapely, sequential and multi-dimensional, following the motions through space of a journey that is itself following a motion through historical time, thus suturing its present to a past already written, already read, and already endowed with significance.” (Campbell 2019: 36).

Începând cu secolul al XVII-lea survine o schimbare în scopul și durata călătoriilor întreprinse pe continent de către englezi. Începe să devină la modă, ceea ce avea să fie numit ulterior Călătoria Marelui Tur. Această călătorie era efectuată preponderent de către reprezentanți ai elitelor și avea o durată variabilă, între 1 și 5 ani. Ținând cont de faptul că, cel puțin la începutul secolului, mijloacele de transport erau destul de rudimentare, călătoria în sine era destul de periculoasă și riscantă. Prin urmare, majoritatea tinerilor aristocrați care inițiau această voiaj erau însoțiți de un tutore, o suită complexă de echipaje și servitori, având un plan clar stabilit al rutei pe care să o urmeze. Tutorele era un element de o importanță covârșitoare, un fel de super-ego al noviceului.

Francis Bacon în lucrarea „Of travel” încurajează călătoriile în scop educativ, derulate în prezenta unui tutore care cunoaște limba și a mai vizitat țara respectivă “whereby he may be able to tell them what things are worthy to be seen in the country where they go ; what acquaintances they are to seek; what exercises or discipline the place yieldeth. For else young men shall go hooded, and look abroad little.” (Bacon 1908:79). Principala motivație a interesului pe care elitele îl manifestau pentru această călătorie, dedicată îndeosebi tinerilor

aristocrați care își finalizau cursurile la Cambridge sau Oxford, era completarea educației în vederea obținerii unor posturi cheie în societatea britanică. Călătoria își va fi atins scopul, numai dacă se reușea dezvoltarea potențialităților creatoare latente ale tânărului aristocrat, prin recursul la memoria culturală, facilitând astfel integrarea acestuia într-o ordine ierarhică ce se dovedise de succes, date fiind proporțiile, bogăția și influența Imperiului Britanic în secolul al XVIII-lea.

James Buzard consideră că Marele Tur avea un puternic substrat ideologic, dat fiind faptul că în concepția elitelor britanice, nivelul de expansiune a Imperiului Britanic justifica asemănarea acestuia cu Imperiul Roman. „Personal experience of the places made famous by the Latin texts which the traveler had read in school would seal the bond between ancient and modern empires”(Buzard, 2002:64). Ținând cont de faptul că această călătorie era destinată preponderent claselor sociale avute, devine clar faptul că mentalitatea colectivă precum și contextul social al secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, concureau la a descrie ca obligatorie tipul acesta de călătorie pentru tinerii aristocrați ce aveau să devină figuri marcante ale societății britanice.

Practica acestui tip de călătorie a devenit un adevărat fenomen cultural, o modă ce a dictat locurile care trebuiau vizitate, cărțile ce trebuiau citite, artefactele culturale care trebuiau cumpărate, toate acestea ca simboluri ale unui statut social superior.

“As the Grand Tour developed the assumptions about where a tourist should go, what they should see, and should acquire became more predictable. Indeed, the term “Grand Tour” reflects a subsequent sense that this was the ideal fusion of tourism and social status...” (Colleta 2015: 15)

Se poate afirma în acest context că secolul al 18-lea începuse, deja, să devină dominat de fenomenul modei, cel puțin la nivelul elitelor. Literatura marelui tur și multitudinea de reviste și publicații care discutau arta manierelor alese, acționau ca instrumente de persuasiune și influențare subtilă, dar durabilă, a imaginarului colectiv precum și a așteptărilor pe care viitorii turiști urmau să le aibă de la Călătoria Marelui Tur. Tocmai idealizarea și romantizarea locurilor ce urmau a fi vizitate făcea ca o parte dintre călători să fie dezamăgiți de realitățile pe care le descopereau in situ. Sarah Bentham scrie despre Roma ;” The streets are narrow, dirty and filthy. Even the palaces are a mixture of dirt and finery and intermixed with wretched mean houses... Rome has nothing within, nor without its walls, to make it desirable for an English person to be an inhabitant.” (Colleta 2015:13)

Cea mai mare parte a literaturii de călătorie despre Marele Tur se regăsește sub forma manuscriselor și a corespondenței care vizează transmiterea unor experiențe relevante, dar și un pretext pentru discutarea rolului și importanței călătoriei. „Much of the relevant literature... on the Grand Tour exists in manuscript correspondence (some of it published posthumously), or in the form of arguments about the value of travelling, rather than that of travelogue. (Buzard 2002:38). În scrierile vizând Marele Tur se pune neîncetat problema importanței, valorii și utilității călătoriei. Dat fiind faptul că, orice călătorie întreprinsă în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea presupunea o cheltuială imensă de resurse și energii, este de înțeles demersul de persuasiune pe care autorii îl pun în scenă, cu mai mult sau mai puțin talent literar. Un exemplu elocvent în acest sens este Richard Lassels, care în prefața lucrării „An Italian Voyage or a Compleat Journey through Italy”, deși din postura unei false modestii auctoriale, aduce argumente consistente în favoarea utilității călătoriei. Primul argument vine din credința preluată de la Sfântul Augustin(din nou recursul la memoria culturală antică) conform căreia „lumea este o carte, iar cei care nu călătoresc citesc doar o pagină.”

Autorul aduce în mod repetat argumente din literatura antică greacă, oferind exemplul lui Homer, care îl considera pe Ulise cel mai înțelept dintre oameni pentru că a călătorit mult, în contrapunctul fiului său Telemah, care este un bărbat superficial, pentru simplul motiv că mama sa, Penelopa, nu i-a permis să călătorească. Apare din nou în acest context ideea călătoriei ca desprindere de matricea maternă.

Următoarele argumente vizează faptul că dificultățile călătoriei îl întăresc fizic, dar și mental pe tânărul aspirant la cunoaștere și maturizare; dificultățile la care va fi expus volens-nolens pe parcursul călătoriei propriu-zise îl vor obișnui să se adapteze indiferent de condițiile materiale ce i-ar putea apărea în cale. Într-o exprimare aproape poetică autorul subliniază, încă o dată, necesitatea detașării de mediul familiar și confruntarea cu locuri, oameni și obiceiuri distincte: „indeed the coral-tree, is neither hard,nor red, till taken out of the see, its native home”. Trimiterea la culoarea roșu amintește în termenii simbolicii hermetice de ultimul stadiu în procesul alchimic, acela al Operei la Roșu, după trecerea prin Opera la Negru, echivalentul descompunerii și Opera La Alb, echivalentul sublimării.(Eco 1996: 86)

În continuarea argumentării este amintită învățarea limbilor străine, proces prin intermediul căruia „novicele” se poate dezbara de pedeapsa „păcatului originar”, dat fiind faptul că „travelling takes off, in some sort, that aboriginal curse, which was laid upon mankind even almost at the beginning of the world, I mean the confusion of Tongues”. În acest mod pare să aibă loc, în termeni simbolici, un proces de purificare a tânărului pornit pe calea inițierii, ce îi va deschide calea spre cunoașterea autentică.

Autorul pare să creadă, în mod onest, în expicația biblică a diversității limbilor, folosind în continuare termeni religioși, descriindu-l pe ignorantul în materie de limbi străine drept un excomunicat; “ travelling takes off this curse, and this moral excommunication”(Lassels 1670:24).

În ciuda tuturor trimiterilor la filosofia și literatura antică, spiritul pragmatic englez nu se dezice nici de această dată și prin urmare, autorul nu uită să sublinieze posibilele beneficii aduse țării, în domeniul războiului și al comerțului, de către tinerii dornici să se perfecționeze cu gândul la prosperitatea patriei . Un fel de spionaj „à la légère” este discret încurajat în acest sens.

De altfel, autorul nu cade niciodată pradă iluziilor de sorginte literară și filosofică, rămânând perfect ancorat în realitățile sociale ale perioadei, el subliniază tentațiile cărora cei mai mulți tineri cedează : cultura superficială sau faire semblant și inevitabilele aventuri amoroase. Carnalul și superficialitatea amintite încă o dată ca inamici ai evoluției spirituale.

O altă piedică, de data aceasta majoră și greu de eludat, este eliberarea de propriul sine, un fel de punere între paranteze sau uitare voluntară a propriului eu, a vechii identități.” At his embarking let him have a special care not to carry Himself abroad with Himself in travelling... so many young man return home tired, and dirtied, but not better and wiser; because they carreyed abroad their bad customes and manners with them.”(Lassels 1670:38).

Din păcate cei mai mulți dintre tinerii care ajungeau pe continent nu reușeau să urmeze sfaturile înțelepte ale autorului și, adoptând o atitudine de superioritate și de auto-suficiență, au generat antipatii și uneori conflicte, aspect ce a atras critica multor autori ai perioadei. Unii dintre acești critici își manifestau din ce în ce mai vocal îndoiala în privința eficienței Marelui Tur, în dimensiunea sa educativă. În sensul acesta s-au manifestat autori precum Tobias Smollet, Lady Mary Wortley Montagu sau Adam Smith, care au subliniat tocmai comportamentul iresponsabil al tutorilor și tinerilor care se întorceau acasă „more conceited, more unprincipled, more dissipated, and more incapable of any serious application”. (Buzard 2002:42) Înțesându-și discursul cu referințe religioase și citate din literatura și filosofia greacă și romană, în bună tradiție clasică, cu care de altfel proaspeții absolvenți erau perfect familiarizați, autorul reușește să-și facă discursul extrem de convingător și pertinent. Evoluția ulterioară a Marelui Tur și, în final, dispariția acestei practici culturale, sau, mai corect spus, transformarea sa de la statutul de demers educativ, rezervat exclusiv elitelor, la cel de turism de masă, demonstrează că standardele morale înalte și idealurile unei existențe ghidate de înțelepciune, proferate de acest autor, nu au reprezentat un etalon, decât pentru puțini, motiv pentru care au și fost trecute în uitare și desuetudine. În ciuda acestui fapt, scrieri precum cea a lui Lasselas rămân mărturie a unor idealuri manifestate în practici și ritualuri sociale care trec dincolo de condiționările istorice în memoria colectivă, influențând creativ destinul unei națiuni, determinând mutații identitare și de mentalitate ireversibile.

Călătoria Marelui Tur deși, în primă fază, a avut un scop clar definit, cu un substrat ideologic evident, vizând recursul la o anumită secvență a istoriei culturale europene, un fel de condiționare prin cultură a unui mod de a gândi și înțelege realitățile sociale și culturale, a condus în cele din urmă, ca un fel de consecințe neașteptate, bineînțeles în combinație cu o tendință generală de schimbare și modernizare, la o schimbare de paradigmă. Revoluția Franceză și Războaiele Napoleonice au reprezentat un punct terminus al acestei practice culturale care definise un anumit mod de înțelegere a scopului călătoriilor și a itinerariilor considerate a răspunde cel mai bine nevoii de anamneză culturală, de construcție identitară și de descoperire a alterității.

Literatura de călătorie a Marelui Tur poate fi interpretată în acest context ca o altă dimensiune a memoriei colective britanice. Faptul că această călătorie era preponderant efectuată în țări ca Italia, Franța, Germania, Țările de Jos, poate fi explicat și prin faptul că memoria colectivă este întotdeauna asociată cu un anumit spațiu care reunește semnele vizibile ale unei istorii sociale și culturale demult apuse. “Thus, every collective memory unfolds within a spatial framework... Our thought must focus on it if this or that category of remembrances is to reappear.” (Halbwachs 1950: 6,7)

Litera Marelui Tur oferă o imagine autentică a realității sociale, politice, culturale a Imperiului Britanic, dar și a țărilor vizate pe parcursul itinerariului, îndeosebi Italia și Franța. Revoluția franceză a fost semnul clar al nevoii de înnoire și a schimbării exercitate în structurile profunde ale societăților europene. Războiul a reprezentat o piedică în calea accederii britanicilor pe continent, conducând la apropierea de noi habitudini, una dintre ele fiind replierea asupra propriei identități și prin urmare redescoperirea și reconcilierea cu propriul trecut.” A new vogue of domestic travel arose to fill this gap, impelled by several cultural currents that had been decades in the making.(Buzard 42). Începând cu Revoluția franceză centrul de putere și de influență încep să se schimbe, aspect ce va avea consecințe asupra specificului călătoriilor și a itinerariilor considerate demne de urmat, precum și asupra discursului narativ. Replierea turiștilor asupra unor teritorii până atunci neexplorate a condus la apariția unui nou tipar în literatura de călătorie. O nouă estetică poate fi reperată în literatura de călătorie ca urmare a schimbării itinerariului de călătorie și anume estetica sublimului, a pitorescului și a stilului gotic, elemente ce au deschis calea Romantismului. “ Celtism and the Gothic had become almost inextricably bound up with a third strand of cultural and aesthetic attitudes that, like these, opposed Grand-Tour neo-classicism and became underpinnings of the Romantic Movement”(Buzard 2002:45).

Literatura de călătorie, ca formă de reflecție și spațiu al memoriei sociale și culturale reflectă întocmai transformările istorice, uneori manifestate subtil, în subsidiar, alteori zgometos și vizibil. Literatura de călătorie anglo-saxonă se arată a fi, în această perspectivă diacronică, extrem de permeabilă la mutațiile petrecute în plan social-istoric, făcând vizibilă prin estetica, convențiile și tehnicile literare adoptate mutațiile mult mai profunde produse la nivel imaginar și identitar ale spiritului englez.

Trecerea de la experiența de călătorie la scriitură pare a se produce natural și indispensabil, dat fiind faptul că amintirile sunt fugitive și efemere, iar recuperarea și preservarea trecutului este întotdeauna legată de un spațiu, fie el doar mental sau imaginar. Nu trebuie uitat însă faptul că locurile vizitate spun ele însele o poveste prin intermediul peisajelor și al arhitecturii, erijate în tot atâtea semne și simboluri ale unui cod, realitatea fiind astfel înțeleasă ca limbaj, orice loc vizitat devine „ a reading space”. Literatura de călătorie este înțeleasă în acest context ca o ”narațiune bireferențială... care refuză o abordare disjunctivă a evenimentelor experienței și imaginației”(Cogeanu 2013: 40), un tip de scriitură metamorfozată în forma unui recit, poveste a unei călătorii printre semne, locuri și oameni.

Bibliografie

- Bacon, Francis, *Essays*, Charlers Scribner's Son, New York, 1908.
- Blanton, Casey, *Travel writing. The Self and the World*, Routledge New York and London, 2002.
- Black, Jeremy, *The British Abroad: The Grand Tour in the Eighteenth Century*, Sutton Publishing Limited, Great Britain, 2003.
- Bohls, L. Elizabeth, *Women Travel Writers and the Language of Aesthetics 1716-1818*, Cambridge University, 1995.
- Braidotti, Rosi, *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Differece in Contemporary Feminist Theory*(2nd Edition), New York, Columbia University Press, 2011.
- Brewer, John, *The Pleasures of the Imagination. English Culture in the Eighteenth Century*, Routledge, London and New York, 2013.
- Cogeanu, Oana, *Introdudere în literature afro-americană de călătorie*, Editura Universităţii "Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2013.
- Colleta, Lisa, *The Legacy of the Grand Tour: New Essays on Travel, Literature and Culture*, Fairleigh Dickinson University Press, 2015 .
- https://books.google.com/books/about/The_Legacy_of_the_Grand_Tour.html?id=GrfkCgAAQPaul ;
- Fussell, Paul, *Abroad. British Literary Travelling between the Wars*, Oxford University Press, 1980.
- Halbwachs Maurice, *The Collective Memory*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1992.
- Helmers, Marguerite(ed.), Tilar, Mazzeo, *The Travelling and Writing Self*, Cambridge Scholars Publishing 2007.
- Hulme, Peter, *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, 2002.
- Iosifescu, Silvian, *Literatura de frontieră*, Editura enciclopedică română, Bucureşti, 1971.
- Keyserling, Hermann, *Jurnalul de călătorie al unui filosof*, Institutul European, 1997.
- Lassels Richard, *A Preface to the Reader Concerning Travelling*, in, *An Italian Voyage, Or, a Complet Journey through Italy*, London, 1670.
- https://archive.org/details/gri_33125009310760.
- Susan L, Roberson (ed.), *Defining Travel. Diverse Visions*, University Press of Mississippi, United States of America, 2001.
- Sweet, Rosemary, Verhoeven Gerrit, Goldsmith Sarah (ed), *Beyound the Grand Tour. Nothern Metropolises and early Modern Travel Behaviour*", Routledge, London and New York, 2017.
- Umberto, Eco, *Limitele interpretării*, Editura Pontica, Constanţa, 1996.
- Youngs, Tim, Das, Nandini(ed.), *The Cambridge History of Travel Writing*, Cambridge University Press, 2019.